

УДК 633-88

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ДАРЫ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ ЖАНА
СҮРӨТТӨЛҮШҮ

Калаева Гүлүм Садибакасовна-улук окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
gkalaeva@mail.ru

Байгозиева Назгул Мамасалиевна –окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
nbaigozueva@mail.ru

Аннотация: Бул макалада “Манас” эпосундагы өсүмдүктөр дүйнөсүнүн сүрөттөлүшү, айрым дары өсүмдүктөрдүн колдонуу багыттары изилденди. Эпостогу дары чөптөрдүн аталышы, дарылык максатта колдонуу багыттары менен дары өсүмдүктөрдүн орусча – латынча аталышы, активдүү курамы, азыркы медицинадагы колдонуу багыттары салыштырылды.

Түйүндүү сөздөр: дары чөп, “Манас” эпосу, уулжемил, мээр чөп, мумия, апийим, күчала, өсүмдүктөр.

ПРИМЕНЕНИЕ И ОПИСАНИЕ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Калаева Гүлүм Садибакасовна-ст. препод.
ЖАГУ имени Б.Осмонов
gkalaeva@mail.ru

Байгозиева Назгул Мамасалиевна –препод.
ЖАГУ имени Б.Осмонов
nbaigozueva@mail.ru

Аннотация: В этой статье исследовано описание и некоторые направления применения растительного мира в эпосе “Манас”. Исследовано латинское, русское названия и биохимические активные вещества лекарственных растений. Рассмотрено области применения для лечебной цели, а также сравнено применения в современной медицине.

Ключевые слова: эпос “Манас”, лекарственные растения, Ферула вонючая, женьшень, опиум, мумия, чилибуха.

APPLICATION AND DESCRIPTION OF MEDICINAL PLANTS IN THE EPIC “MANAS”

Kalaeva Gulum Sadibakasovna-st. lecturer
ZHAGU named after B. Osmonov
gkalaeva@mail.ru

Baygozueva Nazgul Mamasalievna - lecturer
ZHAGU named after B. Osmonov
nbaigozueva@mail.ru

Annotation: This article explores the description and some directions of the application of the plant world in the epic “Manas”. The Latin, Russian names and biochemical active substances of medicinal plants have been investigated. The fields of application for therapeutic purposes are considered, as well as applications in modern medicine are compared.

Key words: epic “Manas”, medicinal plants, stinking Ferula, ginseng, opium, mummy, Strychnosnux-vomica

“Манас” эпосу - кыргыз элинин басып өткөн тарыхы жана калыптануусундагы энциклопедиялык мурас. Анда кыргыздардын ар түрдүү түшүнүктөрү менен катар табият менен карым катышы, жаратылыш тууралуу билимдери да орун алган. “Манастын” түрдүү варианттарында өсүмдүктөр жөнүндөгү маалыматтар өтө бай жана ар түркүн. Эпостун манасчы Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча жарык көргөн төрт томдугунда өсүмдүктөрдүн 70ке жакын атоолору кезигип, алар түрлөрүнө, өзгөчөлүктөрүнө жараша так берилген. Алардын ичинде токой, бак, чер бак, гүл бак, бакча, бетегелүү шибер, дарак, бадал, чөп сыяктуу жалпы систематикалык түшүнүктөр азыркы ботаника илимине дал келгидей туура колдонулса, чырпык, сабак, гүл, тамыр, жалбырак, дүмүр сыяктуу өсүмдүктөрдүн органдары даана айтылат.

Эпосто өткөн окуялар жер-жерлердеги өсүмдүктөрдүн таралуусуна карай шиберлүү бетеге, какырдын бадалдар, ийне жалбырактуу токой, саздуу, нымдуу жер, суу бойлоп өскөн жекендүү, камыштуу аймак деп өсүмдүк жабуусуна карай сүрөттөлөт. Көбүнесе токой тууралуу айтылат, токой дарактарына көп басым жасалат. Манастын туулуп өскөн жери Алтай өрөөнүнүн “бугу оттогон жерлери, булуңдуу токой черлери” жөнүндө айтылып, “бери жагында кырк күндүк, караңгы токой черлери” деп Алтайдын токойго бай өрөөнүн сүрөттөйт. Ошондой эле ар бир жердин өзүнө жараша өзгөчөлүктөрү менен сүрөттөлөт. Алтайдан Анжыян өрөөнүнө көчүп келгенде жер жайнаган жемиштери айтылса, Талас өрөөнү жөнүндө “алчасы чирип көң болгон, алмасы жатып дөн болгон” деп Таластын мөмө жемиштүү өсүмдүктөргө бай флорасы сүрөттөлөт. Эпостун айрым окуялары Тажикстанда өтөт да “ жаткан жаңгак сууда бар, алма, бадам жуда бар, алча, жүзүм буда бар “ деп өсүмдүк дүйнөсүнө суктануу менен айтылат. Көкөтөйдүн ашын өткөрүү үчүн Каркырага көчүп барганда “үзөңгүдөн чөп экен, бетеге белден бураган” шиберлүү аймак экени айтылат. Эпостун ичиндеги жүрөк титиреткен кармашууларга, жеңүү менен жеңилүүгө жык толгон Чоң казат “текчеден гүлү ачылган, жемиши жерге чачылган” кооз, көркөм өсүмдүктүү Кытай жергесинде жүрөт.

Ошондой эле С. Каралаевдин вариантында:

Алмасы бышып көң болгон

Жаңгагы бышып сай толгон

Кызгалдак чөбү кылкылдап

Кымыздык чөп, ышкыны

Тегиз бышып былкылдап

Жаткан экен Ак-Талаа

Ортосунда оргуган булак суусу бар

Жылтыргандуу шыбагы

Жыргалдуу экен убагы (55-бет) деп малга тоют, адамга күч-кубат берчү кымыздык, ышкын өсүмдүктөрүн даңазалоо менен Ак-Талаа жергеси сүрөттөлөт.

Өсүмдүктөрдү дары каражаты катары пайдаланганы тууралуу эпостун ичинде бир нече ирет айтылат. Дары өсүмдүктөрдүн жеке дарылык касиеттери жана дары топтомдору катары колдонулуп келгени төмөнкү мисалдарда көрүнүп турат. Алсак, “ Уулжан берип ичинен, эски дартын буздуруп” – деп уулжан чөбүнүн денени тазалоочу, калыбына келтирүүчү дарылык касиети белгиленет. Эпостун айрым варианттарында ушул эле дары “уулжемил” деген ат менен берилгени кездешет.

“Уулжемил деген дарысын

Жутуп алды баарысын

Аккан каны басылып

Умачтай көзү ачылып” – деп уулжемил чөбүнөн кан токтотуучу, кубат берүүчү дарылык касиетин айтышкан.

Ал эми С. Каралаевдин вариантында уулжемил дарысы “оржемил” деген аталыш менен берилип, дарылык максатта кеңири пайдаланганын төмөнкү мисалдардан көрө алабыз:

Сом жеринде ок бар деп
Тинтүүр менен копшутуп
Ок жуткуруп окшутуп
Кустурма берип кустуруп
Жүрөктөгү кара кан

Оржемил берип буздуруп – деп оржемил чөбүн кан токтотуучу, тазалоочу, калыбына келтирүүчү максатта пайдалангандыгы да уулжемил чөбүнүн башкача аталышы экендигин далилдеп турат.

“Мажму ат-таворихте” Манаска уу берип, эс учун билбей өлгөнү жатканда ага уунун күчүн таратуучу дары катары апийимди колдонгондугу айтылат. Ал дарыны Жалал-ад-Дин аттуу адам Манастын оозуна күнүнө бир тамчыдан тамчылатып отуруп, 10 күн дегенде Манас көзүн ачат. (Мажму ат-таварих КФ, 5114-инв., 65-б). Эпостун орусча котормосунда В.А. Ромадиндин түшүндүрмөсүндө ал дарыны “тирьяк” деп аталат да, эки маанини билдирген: биринчиси- уунун күчүн тарата турган дары, экинчиси – апийим. Мээр чөптү (жень-шень) эпосто согушка аттангандагы баатырларга дарылыкка, ал эми минген аттарына күлазыгы катары колдонушкан.

Ала жүрсөн күлазык
Атка берээр мээр чөп
Каран түн башка түшкөндө
Кереги мунун тиет деп
Кудус менен Мысырдан
Муну койбой чалдырган
Эр Шуутуну жиберип
Белек кылып алдырган
Бармактайын чайнаса
Адамдын мээрин кандырган
Беш талын катып чайнаса

Тулпардын суусун кандырган – деп алыстан алынып келинген, күчтүү дары өсүмдүк экендиги баса белгиленет.

Ийсең, жуушаң чөбү бар
Издегендин көбү бар
Орол тоонун учу бар

Ойлосоң сонун ушулар. Жуушаң иран тилинен келген, кыргызча эрмен дегенди билдирет. “Эрменден жеп эмиреп” деп деген саптарда жуушаң чөптүн касиети жөнүндө да айтылат.

Сагынбай Орозбаковдун вариантында “Күчү кайтып калат деп

Күчала туурап салдырган

Алдырып келип арагын (С.О. 2. 248) – деп уулуу өсүмдүк болгон – күчала жөнүндө айтылат. Күчала Азия элдеринде байыртадан бери белгилүү болгон уулуу өсүмдүк. Кыргыз элдик медицинасында күчаланы сууга кайнатып, сүткө салып же кымызга ачытып узак убакыт оорудан күч-кубаты начарлагандарга, эски ооруларды айыктырууга колдонулган. Мындан сырткары,

“Күндүз кымыз, түнү кыз

Күүлдөгөн эр кыргыз,

Күчала салып ашына

Балээни салып башына – деп күчаланы эркектин бел кубатын күчтөндүрүүчү касиетин туюндурат.

Алты-жети жанаяк

Чар дары кылып жуткузса

Казактардын эр Көкчө

Умачтай көзү ачылды

Ооруган жери басылды (С. Каралаев). Мында чар дары деп бир нече чөптөрдүн кайнатмасына 4-5 бөлөк тамырларды майда ийлеп жуурулуп жасалган дары топтому жөнүндө айтылат. Мындан сырткары “Буту-колу сынганда, Момия дары издешип” - деп мумия дары топтомунун сынык жарааттарына колдонулганын айтылат.

“Манас” эпосундагы даары-дармек өсүмдүктөрдүн орусча, латынча аталышы, химиялык курамы, азыркы медицинада колдонулуусу жөнүндө төмөнкү таблицадан көрүүгө болот:

№	“Манас” эпосунда дары өсүмдүктөрдүн аталышы	“Манас” эпосунда дары өсүмдүктөрдүн колдонуу аймагы	Дары өсүмдүктүн орусча жана латынча аталышы	Курамындагы активдүү заттары	Азыркы медицинада колдонуу багыттары
1.	Уулжан – уулжемил - оржемил	Кан токтотуучу, тазалоочу, калыбына келтирүүчү	Ферула вонючая - <i>Ferula tenuisecta</i>	25-60% чайыр – ферул кислотасы, терпен, карбон кислотасы, кумарин	Кабылдоолорго каршы, бактерияларга каршы, жалпы денени чыңдоочу, шишиктерге каршы.
2	Апийим, тирьяк	Тазалоочу, калыбына келтирүүчү, күч кубат берүүчү	Опиум, опий <i>Papaver somniferum</i>).	20 алкалоиддерден турат: 10% кодеин, 0,5% наркотин, тебаин, папаверин	Күчтүү оору басуучу каражат
3	Мээр чөп, тирьяк (татар тилинен)	Күч кубат берүүчү, ооруну басуучу, кошумча тоют	Женьшень- (<i>Panax ginseng</i>) -	Сапонин, ксатриол, пептид, полисахарид, С,В тобундагы витаминдер, макро-микроэлементтер	Мээр чөп кандын айлануусун жакшыртат, эске тутууну жакшыртат, жүрөк кан тамыр ооруларын алдын алат, жараатты жакшыртат.
4	Эрмен - жушаң	Кошумча тоют,	Польнь горький - <i>Artemisia absinthium</i>	сесквитерпендик лактондор, гликозиддер, сапонин, флавоноиддер, артемизин, органикалык кислоталар.	Мите курттарга каршы, аппетитти ачуучу, тамак сиңирүү органдарын калыбына келтирүүчү
5	күчала	Алсыздыкка каршы, эски оорулардан арылууга, эркектердин бел кубатын күчтөндүрүүчү	Чилибуха - <i>Strychnos nux-vomica</i> .	Күчаланын уругу 2-3% индоловый алкалоидден, 47% стрихин, бруцин, хлорогендик кислотадан, алкалоидден турат.	Айыз келүүнү калыбына келтирет, фиброздук мастопатияга каршы, анализатордук органдарды жакшыртууга колдонулат.

6	Чар дарынын курамы: жыпар мончок, залжабил, дорчин, седана, кардамон, хуаджо	Ооруну басуучу, кубат берүүчү, заара кубалоочу, жаш балдардын сийдигин кармоочу, табарсык, белдин ооруларын басуучу.	Гвоздика ароматная – <i>Syzygium aromaticum</i>	Эфир майы (20%), гликозиддер, витаминдер А, В1, В2, РР, С, эвгенол (70%), минералдык заттар	Дүүлүктүрүүчү, ооруну басаңдатуучу, кабылдоолорго каршы
			Имбирь - <i>Rhizoma Zingiberis</i>	1,5-2% чейин цингиберен, 70% терпендер, камфен, борнеол, цинеол, гингерол	Артрит, артроз, остеоартроз, аш казан жарааты, атеросклероз, кан тамырларга
			Корица - <i>Cinnamomum verum</i>	Эфир майлары: циннамаль, эвгенол, корич альдегид кислотасы	Ароматерапия, суук тийүүгө каршы, кант диабетине каршы
			Тминь - <i>Carum carvi</i>	витаминдер А, Е и D, бета-каротин, кальций, фосфор, темир, жез жана башка макро- жана микроэлементтер, флаваноид, фитостереол	Тукумсуздук, суук тийүүгө каршы, жел айдоочу, рак шишиктерин алдын алуучу, тамак сиңирүү органдарынын ооруларына каршы
			Кардамон - <i>Elettaria cardamomum</i>	3-8 % эфир майлардан, терпинеол, терпин, илацетит, цинеол.	Жалпы тонус берүүчү, ашказан секрециясын күчөтүүчү, булчуңдардын жыйрылуусун күчөтүүчү
			Ясень маньчжурская - <i>Fraxinus mandshurica</i>	Кумарин, тритерпеноиддер, алкалоиддер, С витамини	Ооздун кургоосуна каршы, ичеги карындын колит оорусуна, ичеги-карын жараатына каршы

Жогорку таблицадан көрүнүп тургандай эпостогу дарылык максатта колдонулган өсүмдүктөрдүн курамындагы активдүү заттар менен азыркы кездеги изилденген дарылык касиеттеринин көпчүлүгү дал келет деп жыйынтык чыгарууга болот.

Корутунду:

1. “Манас” эпосундагы аймактарды, жерлерди сүрөттөөдө ошол жерге мүнөздүү болгон флоралык курамына мүнөздөмө берилүү аркылуу сүрөттөлгөн.
2. Өсүмдүктөрдүн биргелештиги, өсүмдүк органдары азыркы ботаника илимине дал келгендей берилген.

3. Дары өсүмдүктөр менен бирге дары топтомдорун пайдалангандыгы жөнүндө маалыматтар жазылган.

4. Негизинен эпостогу дарылык максатта колдонулган өсүмдүктөрдүн курамындагы активдүү заттар менен азыркы кездеги изилденген дарылык касиеттеринин көпчүлүгү дал келет деп жыйынтык чыгарууга болот.

Адабияттар:

1. Жохова Е.В., Гончарова М.Ю, Повыдыш М.Н. 2016. “Фармокогнозия” Минск.
2. Ботбаева М.М. 2003-2004. Ботаника. Систематика 1-бөлүм. Б.: Айат,
3. Ботбаева М.М. 2007-2004. Растительный мир Кыргызстана. Бишкек.
4. "Манас" энциклопедиясы 1-4 томдор.-Б.,1995
5. Исаков Б. "Манас" эпосун окутуу- Ф.,1989